

Ernst Cassirer'in Tarih Görüşü

Dr. Necati DEMİR*

Özet .

Bu incelememizin amacı; tarih felsefesinin anlamı, önemi ve bazı problemlerini Ernst Cassirer'in tarih görüşü bağlamında ortaya koyabilmektir. Tarih, geçmişle geleceğin kaynaştırılabilmesi ve halin teşkili için önemli bir faktördür. Uygarlıkların yaşayabilme ve atılım yapma şansı geçmiş ve gelecek arasında kurulan dengeyle yakalanabilir. Yalnız kendi zamanını bilen insan için bu zamanın değerlerini kesinmiş gibi görmek, bunların ancak oldukları gibi olabilecekleri yanılığını doğurur. Çünkü zaman durağan değil devingendir. Cassirer'e göre, geçmiş, şimdi ve gelecek halâ bir diğeriyle bağlantılıdır; onlar farklılaşmamış bir birlik oluşturur ve ayrılmamış bir bütünlük arz ederler. Tarihin görevi geçmişte var olmuş olanı geçmişin yaşantısını bize yalnızca tanıtır öğretmek değil, onları yorumlayarak öğretmektir.

Anahtar Kelimeler: Cassirer, Tarih bilinci, insanbiçimli.

Summary

This purpose of this review, the meaning of the philosophy of history, importance, and some problems in the context of Ernst Cassirer's opinions put forth is to date. History, past and the future of the state of fusion and case for the formation is an important factor. Chance to make advances of civilizations can be captured with the balance established between present and future. Of this time for the people who know only their own time was seen as absolute values of them, but they can be mistaken as to the falls. Because time is dynamic not static. According Cassirer'e, the past, present and future are still tied up to gether; they form an undifferentiated unity and an indiscriminate whole. Task in the past there have been one of history past and present life only to teach us, not to teach them to interpret.

Key Words: Cassirer, date awareness, antropomorfic.

Giriş

Bu incelememizin amacı; tarih felsefesinin anlamı, önemi ve problemlerini Ernst Cassirer'in tarih görüşü bağlamında ortaya koyabilmektir. Tarih, geçmişle geleceğin kaynaştırılabilmesi ve halin teşkili için önemli bir faktördür. Uygarlıkların yaşayabilme ve atılım yapma şansı geçmiş ve gelecek arasında kurulan dengeyle yakalanabilir. Geçmişin, halin ve geleceğin anlamlandırılması, yani tarih

* Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Felsefe Tarihi Öğr. Gör. Sivas

bilincinin ancak zamanın üç boyutuyla kavranmasıyla mümkün olabilir. Zamanın üç diliminden ilki olan geçmiş'in toplumsal işlevi, bir ulus olarak acı tatlı birlikte yaşamış olmanın getirdiği kader birliği ve bilincinin oluşmasında görülürken, ikincisi, günün sağlıklı bir biçimde gerçekleştirilmesinde ve üçüncüsü de topluma parlak bir gelecek oluşturma kararlılık ve bilincinin belirlenmesinde aranabilir. Reşat Şemsettin Sırer'in de belirttiği gibi yalnız kendi zamanını bilen insan için bu zamanın değerlerini kesin ve değişmezmiş gibi görmek, bunların ancak oldukları gibi kalabileceklerini sanmak tehlikesi vardır. Ortaçağ insanının düşüncesinde ve yargılarında dogmaların sınırını aşamayışının önemli nedeni, geçmiş hakkında pek az şey bilmekte oluşu idi. Bundan dolayı inandığı şeyleri ve kurumları mutlak ve değişmez sanıyordu. Onda, içinde yaşadığı hayat ve evrenin kendi iradesi ile değiştirilip düzeltilebileceği düşüncesi yoktu. Bundan dolayı Ortaçağ, insanlığın genel evriminde bir duraklama devri olmuştur.¹

Ernst Cassirer, 19.yüzyılın son çeyreği ile yirminci yüzyılın ilk yarısında (1876-1945) yaşamış Musevi asıllı bir Alman düşünürdür. Cassirer'in naiv tabii idealizmi, felsefi yaklaşımların herhangi birini ne tümüyle reddeden ne de tümüyle benimseyen bir anlayışla değil de her düşüncenin birbiriyle uzlaşabilen öğelerini bir araya getirip ahenkli birlikler oluşturma çabası olarak karşımıza çıkar. İnsan felsefesi ile ilgilenen çoğu düşünürler gibi Cassirer'in de özellikle ömrünün yaklaşık son on yılında, fiziksel ve kültürel antropoloji üzerine eğildiğini görüyoruz. Ancak onu, diğer antropoloji felsefesi yapan düşünürlerden farklı kılan bir yönü var ki, bu da onun felsefe tarihçisi olmasıdır. Çünkü felsefe tarihi bilgisi, düşünürlere, sorunları felsefi geleneğin can alıcı noktasından kavranmasını ve geniş bir bakış açısı kazandırmasını sağlar. Bir düşünür, öncelikle üzerinde düşünce ürettiği alan ya da sorun hakkında, kendisinden önce hangi düşüncelerin ortaya konulduğundan haberdar olmalıdır. Bu tarz bir yaklaşım, araştırmacıya hem bir ufuk kazandırmış olması, hem de daha önce ortaya konulmuş bir düşünceyi, kendisinin de ortaya koymaktan başka bir iş yapmış olmadığını veya özgün bir düşünce ortaya koyduğunu anlaması açısından yararlıdır.

Tarih, kabaca belli bir coğrafyada, belli bir zaman diliminde ortaya çıkan olaylar ve teşekkül eden kurumlar ile toplumsal uygulamaların tümünün kronolojik bir sıra içinde tasviri olarak tanımlanabilir. Ancak, bu tanımın tam tarih tanımı olmadığı bellidir. Çünkü geçmiş zaman olaylarını, kurumlarını ve yazılı belgelerle arkeolojik kalıntıları yorumlayan tarihçi olduğuna göre, tarih biliminin tarihsel olgunun yanında bir de tarihçi ayağı vardır. Dolayısıyla öznenen

¹ Reşat Şemseddin Sırer, *Klasik Kültürü Tanımının ve Dillerini Öğrenmenin Faydaları*, A. Ü.D.T.C. Fakültesi Dergisi, Sayı 1, Ank. 1942, s. 37.

soyutlanmış, tümüyle olguyla sınırlandırılarak nesnelleştirilmiş bir tarih tanımı, tarihin neliğini bize tam olarak vermez. Bu nedenle tarih, belli bir coğrafyada, belli bir zaman diliminde ortaya çıkan olaylar ve teşekkül eden kurumlar ile toplumsal uygulamaların, tarihçi tarafından tertip edilip yorumlanmasıdır, denildiğinde daha uygun bir tanıma ulaşılmış olur. Bu durumda tarihin, toplumsal olayların ve kurumların kronolojik sıra içinde bir tarihçinin zihinsel birikimine dayanarak kendi görüş açısıyla yorumladığı düşünce sistemi olduğu söylenebilir. Ünlü İngiliz tarihçisi Edward Hallet Carr (1892-1982), bu nedenle tarihten önce onu yazan tarihçinin incelenmesi uyarısında bulunur. "Tarihçiyi incelemeyen önce de, onun tarihî ve içtimaî çevresini inceleyiniz. Tarihçi, bir birey olarak, aynı zamanda hem tarihin hem de toplumun bir ürünüdür."² Leon E. Halkın, tarihi, bir ilim olarak değil, disiplin olarak adlandırır. Deyimlerin asıl manaları göz önüne alındığında, tarih, ilmin tanımına uymamaktadır; o, matematik gibi soyut ispatlamalardan ibaret değildir. Tabiat ilimlerinde olduğu gibi uygulama yoluyla doğruluğu tahkik edilemez. Nihayet o, önceden görmeye imkân sağlayan kanunlarla sonuçlanamaz."³ Leon E. Halkın, tarihi, bir ilim olarak değil, disiplin olarak adlandırırken ilmin niteliklerini de sıralar. İlimin nitelikleri; "matematik gibi soyut ispatlamalardan teşekkül etmelidir. Uygulama yoluyla doğruluğu tahkik edilebilmelidir. Önceden görmeye imkân sağlayan kanunlarla sonuçlanmalıdır."⁴

Cassirer'e göre, bilimsel olgu diye adlandırdığımız şey, önceden kesin ve açık bir şekilde belirttiğimiz bir bilimsel soruya her zaman verilen cevaptır. Fakat tarihçi bu soruyu neye yöneltebilir? O, olgularla bizzat karşı karşıya gelemediği gibi daha önceki bir hayatın formları içine de giremez. O, hedef konusuna sadece dolaylı bir yaklaşımda bulunabilir. Kaynaklarına başvurması gerekir. Ama bu kaynaklar, terimin bilinen anlamında fiziksel şeyler değildir. Onların tümü, yeni ve belirli bir ânı îma ederler. Fizikçi gibi tarihçi de, maddesel bir dünyada yaşar. Buna rağmen, onun araştırmasının hemen başlangıcında bulduğu şey, fiziğe ait nesnelere bir dünyası olmayıp bir sembolik evren -bir semboller dünyasıdır. O, her şeyden önce, bu sembolleri okumayı öğrenmelidir. Ne kadar basit görünürse görünsün, herhangi tarihsel olgu, sadece böyle önceden yapılan bir semboller çözümlemesi sayesinde belirlenip anlaşılabilir. Tarihsel bilgimizin ilk ve dolaysız konuları nesnelere ya

² E. H. Carr, *Tarih Nedir?* İletişim Yayınları, Çev. Miskat Gizem Gürtürk, 4. Baskı, İst. 1993, s. 54

³ Leon E. Halkın, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, Çev. Bahaeddin Yediyıldız, A. T. T. K. Yay. Ank. 1989, s. 5-6.

⁴ Leon E. Halkın, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, Çev. Bahaeddin Yediyıldız, A. T. T. K. Yay. Ank. 1989, s. 5-6

da olaylar olmayıp, belgeler ya da tarihsel kalıt niteliğindeki âbidelerdir. Gerçek tarihsel verileri –geçmişte kalan olayları ve insanları– ancak bu sembolik verilerin, derin derin düşünülmesi aracılığıyla kavrayabiliriz.⁵ Tarih, bir anlamıyla da, geçmişin olaylar yığını hafızalarda tutmak değil, geçmişin olumlu ve olumsuz tecrübelerinden, mevcut durum ve gelecek hayat için ipuçları olabilecek sonuçlar çıkarmaktır. Tarih bizi, yalnız başka zamanların uygunsuz etkisinden değil, kendi zamanımızın uygunsuz etkisinden, çevrenin tiranlığından ve soluk aldığımız havanın basıncından da kurtaran şey olmalıdır.”⁶ Bu yüzden gerek geçmişin, gerekse günümüzün olumlu ve olumsuz etkilerine fazla bağımlı kalmamak gerekir.

İnsanın iradesi, hayvanın neliği

Tarih ve insan görüşüne değinen Cassirer onun insanın kendine özgü bir neliği (mahiyet) olmadığını, hayvanlar gibi içgüdüleriyle değil de iradesiyle yaşayıp tarih yapan bir canlı türü olduğunu belirtir. Cassirer’e göre tarih içindeki insanı anlamak için Çağdaş İspanyol asıllı düşünürü Jose Ortega y Gasset (1883-1955)’in şu görüşlerine eğilmek gerekir.

“Tabiat bir nesnedir hem de pek çok küçük nesnelere oluşan büyük bir nesne... Şimdi nesnelere arasındaki farklar ne olursa olsun hepsinde ortak olan bir temel özellik vardır bu da, onların varolmaları, bir varlığa sahip bulunmalarıdır. Bu, sadece onların var olduklarını, önümüzde bulduklarını değil ama aynı zamanda belirli bir yapı veya ahenge de sahip olduklarını gösterir... Günümüzde doğal bilimlerin prensipte bitmez tükenmez harikaları olmasına rağmen, insan hayatının tuhaf gerçekliği önünde her zaman tıkanıp kaldığını biliyoruz. Eğer tüm nesnelere, sırlarının büyük bir bölümünden fizik bilimi karşısında vazgeçmişlerse, niçin sadece insan tabiatı dayanıklı şekilde direniyor? Bunu açıklamak için derinlere, köklere doğru inmelidir. Eğer o, bundan daha az değilse, insan bir nesne değildir. İnsanın mahiyetinden söz etmek yanlıştır. İnsanın tabiatı yoktur... İnsan hayatı... bir nesne (şey) değildir, bir mahiyeti yoktur ve sonuç olarak bizim insan hayatından söz ederken bu olayı, madde olayını aydınlatan ifade ve kavramlardan temelden değişik olan ifade ve kavramlar vasıtasıyla ele almak konusunda bir karar vermemiz gerekir. . .⁷ Gasset, doğal bilimlerin neredeyse madde- nin tüm sırlarını çözmesine karşın insanın halâ bir muamma olarak kalmasına dikkat çekmesi bizi insanın mahiyetinin özel yapısından kaynaklandığı görüşüne götürür.

⁵ Ernst Cassirer, *An Essay on Man, Firstly Pres: 1944*, Yale University Press, 21. Baskı, 1970, s. 174-175.

⁶ John Acton, *Lecture on Modern History*, Meridian Boks, Clevelan, 1961, (1906) s. 33

⁷ Cassirer, EM., s. 171

İnsan ve tarih üzerinde duran İspanyol düşünürü Ortega y Gasset'in önce Wilhelm Dilthey (1833-1911)'dan etkilendiğini ileri süren Arthur Hübscher (1897-), daha sonraları Nietzsche (1844-1900) ve Bergson (1859-1941) un da ona, biyolojik hayat felsefesi yolunu göstermede etkili olduklarını belirtir.⁸ Hübscher'e göre, Ortega, Gasset, "Biyolojik alanda hayatın geniş temellerini elde etmeğe çalışmasına rağmen, doğa bilimlerinin tek başına hakim olma iddiası karşısına çıkar, bunun nedeni de yalnız, doğa bilimlerinin aşkınlığı bir kenara bırakmaları değildir. Ortega, özellikle bir yöntem adamı değildir. Onun düşünmesi, Nietzsche'nin anlamında perspektiflidir. Tüm bilgi yorumlamadır. Bulunulan yere bağlı olmayan, hiçbir gerçeklik yoktur. Nasıl göz, ether titreşimleri arasında birçokluğa rastlıyorsa, aynı şekilde ruh da hakikâtlar arasında tek tek hakikâtlere rastlar ve aynı şekilde her milletin ve her çağın ruhu da"⁹ aynıdır der.

Cassirer, felsefe tarihindeki çok farklı ve çeşitli tüm insan mahiyeti tanımlarından sonra modern filozoflar, çok kez asıl sorunun bir anlamda yanıltıcı ve tartışmalı olduğu sonucuna varmışlardır, der. "Ortega y Gasset, kendi modern dünyamızda klasik olanın, Grek varlık kuramının ve buna göre belirlenen klasik insan kuramının yıkılışını yaşıyoruz"¹⁰, diyor.

İnsan ve hayvan organizmalarını inceleyen biyolog Uexküll'ün çalışmalarından da yararlanan Cassirer, insanın anlaşılmasında onun 'çok küçük de olsa her organizma, anatomik yapısına göre, belli bir kabul edici (*Merknetz*) ve etki edici (*Wirknetz*) bir sisteme sahiptir, der. Bu iki sistemin işbirliği ve dengesi kurulmadan, organizma hayatta kalamaz,¹¹ görüşünden hareketle hayvan türleri arasında rastlanan *kabul edici*' ve *etki edici* sistemler yanında, insanda sembolik sistem olarak tasvir edebileceğimiz ve insan hayatının tümünü değiştirebilen bir üçüncü halka bulunduğu belirterek, "İnsan öteki hayvanlarla kıyaslandığında, sadece daha geniş bir gerçeklik içinde değil, deyim yerindeyse, gerçekliğin yeni bir boyutu içinde yaşar. Organik tepkilerle insanî cevaplar arasında, belirgin bir fark vardır. Dışarıdan gelen bir tepkiye, ilk durumda hemen ve derhal cevap verilir; ikinci durumda cevap ertelenir. Yavaş ve karmaşık bir düşünce süreciyle tepki kesilir ve ertelenir,"¹² der.

Hayvan ve insanların doğal çevrelerine uyum ve çevre değişikliğine, intibak etmeleri; hayvanlarda içgüdüsel, insanlarda ise, dü-

⁸ Arthur Hübscher, Çağdaş Filozoflar, Çev. İsmail Tunalı, Tur Yayınları, İst. 1980, s. 135.

⁹ Hübscher, Çağdaş Filozoflar, s. 135

¹⁰ Cassirer, An Essay on Man, s. 171.

¹¹ Cassirer, EM., s. 24.

¹² Cassirer, E.M., s. 24.

şünce yetileriyle gerçekleşmektedir. Gelişmiş hayvanlar üzerinde araştırmalar yapan bazı psikologlar, "Hayvan, tepkilerinde, her tür yola gitmeğe yeteneklidir. O, sadece âlet kullanmayı öğrenen değil, fakat amaçları için âlet de icat eden canlıdır diyerek hayvanlarda bir yaratıcı ve kurucu hayal gücünün bulunduğunu söylemekte tereddüt etmezler."¹³ Ancak, Cassirer'e göre, hayvandaki ne bu zekâ ne de hayal gücü, insan tipinin zihinsel niteliği olamaz. Kısaca söylemek gerekirse, hayvanlar pratik bir hayal gücü ve zekâyâ sahip olmalarına rağmen insanlar, sadece yeni bir form geliştirdi: sembolik bir hayal gücü ve zekâ. Modern biyoloji artık evrimi, Darwinizm'in başlangıçtaki terimleriyle konuşmuyor. Kolaylıkla kabul ettiğimiz yol, insana benzeyen maymunların, belli sembolik süreçlerin ilerlemesinde ileri doğru önemli bir adım atmalarındır. Fakat gelişmiş maymunların, insan dünyasının eşğine ulaşamadıklarında tekrar ısrar etmeliyiz. Onlar, âdeta kör bir vadiye girdiler.¹⁴ İnsanı hayvan düzeyine indirmeye çalışanlara Cassirer'in en çarpıcı cevabı bu olsa gerek. "Hayvanda zekâ fiilleri içgüdüden ayrı işler. Fakat asla soyut kavram ve obje seviyesine yükselmez. Konkre şeyler karşısındaki davranışlardan, algılar ve şartlı reflexlerden ibaret kalır".¹⁵

Cassirer'e göre, Platon (MÖ: (427-347)'un, Theaitetos'daki Grek felsefi düşüncesinin asıl ana fikri (theme) olarak tasvir edilen varlık ile oluş arasındaki çatışma, doğal evrenden tarih dünyasına geçilse bile ortadan kaldırılamaz. Kant'ın *Salt Aklın Eleştirisi*'nden beri, varlıkla oluş arasındaki ikiciliğini (dualizmi) metafizik bir ikicilikten çok mantıksal bir ikicilik olarak tasarımılarız. "Artık mutlak olarak kalıcı bir dünyanın zıttı olarak, mutlak değişme dünyasından söz edemeyiz. Töz ve değişmeyi, varlığın farklı anlamları olarak değil, yaşamsal bilgimizin durumları ve önceden var kabul edilen varsayımlar olarak görüyoruz. Bu kategoriler, evrensel ilkelerdir: Onlar bilginin belirli konularına hasredilmemişlerdir. Bu yüzden onları, insan yaşamının tüm formlarında bulmayı düşünmemiz gerekir. Aslında tarih dünyası bile, mutlak değişme açısından anlaşılıp yorumlanamaz. Bununla birlikte, bu dünyada, bir varoluş ögesini içeren temel bir ögenin, fiziksel dünyadakine benzer bir biçimde tanımlanmaması gerekir."¹⁶ Cassirer'e göre, bu öge olmaksızın, Ortega y Gasset'in bahsettiği bir sistem olarak, tarihten neredeyse söz edemezdik. Bu sistemin her zaman, doğal bir özdeşliği olmasa da, en azından yapısal bir özdeşliğinin olduğu varsayılır. Aslında, bu yapısal özdeşliğin -maddenin değil, biçimin özdeşliği ol-

¹³ Cassirer, s. 33.

¹⁴ Cassirer, EM., s. 31.

¹⁵ Cassirer, EM., s. 211.

¹⁶ Cassirer, EM., s. 172

duğu- büyük tarihçilerce her zaman vurgulanmıştır. Onlar insanın bir tabiatı olduğu için, bir de tarihi olduğunu söylemişlerdir. Bu Rönesans tarihçilerinin, örneğin Makyavelli (1469-1527)'nin yargısıydı ve modern tarihçilerden çoğu bu görüşü benimsemişlerdir. Onlar dünyevî akışın ve insan hayatının çok biçimliliğinin arkasında, insan tabiatının değişmeyen özelliklerini keşfetmeyi ümit ettiler.¹⁷

Ernst Cassirer'in Tarih Görüşü

Cassirer'e göre, Herodot (MÖ: 484-424)'tan Tukidides (MÖ: 460-395)'e, Grek tarihi düşüncesinin gelişmesini incelerken, bu sürecin belirli safhalarını izleyebiliriz. Tukidides kendi döneminin tarihini görmek ve tasvir etmek isteyen ve geriye, geçmişe açık ve kritik bir zihinle bakabilen ilk düşünürdü. O bu olgunun yeni ve kesin bir adım olduğunun da farkındaydı... Diğer büyük tarihçiler de aynı şeyi hissetmişlerdir. Leopold von Ranke (1795-1886), hayat öyküsünün özetinde, bir tarihçi olarak kendi misyonunun farkına ilk kez nasıl vardığını anlatarak, tarihi delillerin tüm romantik hikayeden daha güzel ve daha ilginç olduğunu buldum. Bu yüzden eserlerimde romantik hikayeleri bir yana bırakıp tüm icat ve ürünlerden kaçınmağa, olgulara bağlı kalmaya çalıştım,¹⁸ demektedir.

Cassirer'in diğer belli başlı tarih görüşleri¹⁹ arasında yerini alan kendine özgü bir tarih görüşü olmasa da o, tarihe ilişkin yaklaşım ve eleştirisini onun temel felsefi öğretisi olan *Sembolik Formlar Felsefesi* bağlamında çeşitli eserlerinde *-İnsan Üzerine Bir Deneme* başta olmak üzere- serpiştirilmiş halde görebiliriz. Cassirer, Yunanlı tarihçi Thucydides'den beri, tarihsel hakikâti, 'olgulara uygunluk' - *adaequatio res et intellectus* (gerçeklikle aklın uygunluğu) diye tanımlamanın sorunu çözmediğini belirterek, "Tarihin olgularla işe başlaması gerektiği ve bu olguların tarihsel bilgimizin sadece bir başlangıcı değil aynı zamanda sonu da, yâni a'sı ve z'si oldukları inkâr edilemez. Fakat bir tarihsel olgu nedir? Tüm olgusal doğruluk, kuramsal doğruluğu ifade eder,²⁰ der. Ona göre, olgulardan söz ettiğimizde sadece kendi mevcut duyu verilerimize başvurmayız. Yaşamsal, yani nesnel olguları düşünürüz. Bu nesnellik hazır bir nesnellik olmayıp her zaman bir faaliyeti ve karmaşık bir yargı sürecini gösterir. Bu yüzden, eğer bilimsel olgular -fiziğin, biyolojinin, olguları- arasındaki farkı bilmeyi istersek işe, her zaman yargıların bir çözümlemesiyle başlamamız, yani kendileriyle bu olguları

¹⁷ Cassirer, EM, s. 172

¹⁸ Cassirer, EM., 173.

¹⁹ Hegelci, Tarihi maddecilik, Döngüsel (Spengler ve Toynbee), Frankfurt, Varoluşçu, Yapısalcı, Yeniolgucu, Hermeneutik tarih anlayışları. Bkz. Doğan Özlem, Tarih Felsefesi, Ara Yayıncılık, İst., 1992, s. VI.

²⁰ Ernst Cassirer, EM., s. 174.

kavrayabileceğimiz bilgi tarzlarını bilmemiz gerekir. Fakat tarihçinin durumu farklıdır. Onun olguları geçmişe aittir ve geçmiş, sonsuza kadar gider. Geçmişini yeniden inşa edemeyiz, onu saf halde ve nesnel anlamda yeniden uyandıramayız. Bütün yapabileceğimiz şey, onu "hatırlayıp" ona bir yeni ideal varlık vermektir. Tarihsel bilgide ilk adım, yaşamsal gözlem olmayıp düşünceyi yeniden kurmaktır."²¹

'Tarih bilinci' diye bildiğimiz şeyin; insan uygarlığının en son ürünlerinden biri olduğunu belirten Cassirer'e göre, bu bilinç, büyük Grek tarihçilerinden önce ortaya çıkmazdı. Hatta Grek düşünürleri de tarihsel düşüncenin belirli biçiminin, felsefi bir çözümlemesini yapacak durumda değillerdi. Nitekim böyle bir çözümleme on sekizinci yüzyıla kadar ortaya çıkmadı. Tarih kavramı, olgunluğa ilk kez Vico (1668-1744) ve Johan Gottfried Herder (1644-1803)'in eserlerinde ulaşır.²² İnsan, ilk kez zaman probleminin farkına vardığında, artık onun acil istek ve ihtiyaçlarının dar çemberi içine, hareketlerini sınırlandırmaz. O, şeylerin kaynağını araştırmaya başladığında, tarihsel değil, sadece efsanevî bir köken bulabildi. İnsan dünyayı, fiziksel dünyayı olduğu kadar toplumsal dünyayı da anlayabilmek için, efsanevî geçmiş üzerine düşünmek zorundaydı."²³ Cassirer'e göre, geçmiş, şimdi ve gelecek halâ bir diğeriyle bağlantılıdır; onlar farklılaşmamış bir birlik oluşturur ve ayrılmış bir bütünlük arz ederler. Efsanevî zaman, belirli bir yapıya sahip değildir, o henüz "ezeli ve ebedi bir zaman"dır. Efsanevî bilincin görüş noktasından geçmiş, asla sona ermez, o her zaman burada ve şimdiki zamandır. İnsan efsanevî hayal gücünün karmaşık örgüsünü çözmeğe başladığında bizzat kendisi, yeni bir dünyaya geçmiş

²¹ Cassirer, EM., s. 174.

²² Bir felsefe tarihçisi olan Cassirer'in bu ifadesine, ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Bu bağlamda, İbn Haldun (1332-1406)'un tarih anlayışına Cassirer'in, değinmemesi dikkat çekicidir. Bilimsel, felsefi, tarihsel, sosyolojik ve psikolojik vb. alanda - kullandığımız ifade herhangi bir uygarlık ya da dil ile sınırlandırılmamışsa- ortaya konulmuş bir eser, görüş ve yaklaşım varsa bunun ne dil ne de milliyeti dikkate alınmaksızın incelenmesi gerekir. İbn Haldun, tarih biliminden söz ederken, tarihin bir görünüşsel (zahiri) bir de gizli anlamının olduğunu belirterek, "Tarih, geçmişteki olayların ve devletlerin durumlarının ötesine geçmez; insanların ve kavimlerin hal ve durumlarının nasıl değişmiş olduğunu, devlet sınırlarının nasıl genişlemiş, kuvvet ve kudretlerinin nasıl artmış olduğunu, ölüm ve yıkılma çağlarına gelinceye kadar yeryüzünü nasıl imar ettiklerini bize bildirir. Bu tarihin görünüşsel anlamıdır. Tarihin içinde saklanan anlamı ise, incelemek, düşünmek, araştırmaktan ve varlığın (kâinatın) sebep ve illetlerini dikkatle anlamak ve hâdiselerin vuku ve cereyanının sebep ve tertibini inceleyip bilmekten ibarettir. İşte bundan dolayı tarih şereflidir ve hikmet'in içine dalmıştır. Bundan ötürü tarih, hikmet=felsefe ilimlerinden sayılmağa lâyıktır," der. Bkz: İbn Haldun, Mukaddime, Çev. Zeki Kadir Ugan, Maarif Vekaleti Yayınları, İst., 1954, s. 5.

²³ Cassirer, EM., s. 172-173

olduğunu hisseder ve yeni bir hakikât kavramı teşkil etmeğe başlar.²⁴

Cassirer, tarihsel olguların anlamına ilişkin genel bir tartışmasına girmezden belirli ve somut bir örneğe başvurarak konuyu biraz daha açmak ister. "Aşağı yukarı otuz beş yıl kadar önce Mısır'da bir ev yıkıntısının altında eski bir Mısır papirüsü bulundu. Bu papirüste bir avukat veya noterin işiyle ilgili -vasiyetname taslakları, yasal sözleşmeler v.b.g.- notlara benzeyen çeşitli yazılar vardı. Bu noktaya kadar papirüs yalnızca maddi dünyaya aitti; hiçbir tarihsel önem ya da, deyim yerindeyse tarihsel hiçbir varlığı yoktu. Fakat daha sonra ilkinin altında ikinci bir metin bulundu ve ayrıntılı bir inceleme sonunda bu ikinci metnin, Menander (342-291)²⁵ 'in şimdiye kadar bilinmeyen dört komedisinin kalıntıları olduğu anlaşıldı. Bu anda kanunnamelerin mahiyeti ve anlamı tümüyle değişti. Söz konusu olan artık sadece "bir madde parçası" değildi; bu papirüs büyük değer ve önem taşıyan tarihsel bir belge olmuştu. Çünkü Grek edebiyatının gelişmesi içindeki önemli bir safhaya şahitliği üstlendi. Yine de bu anlam, doğrudan doğruya apaçık değildi. Kanunnamenin tenkitçi denemelerin her türüne, dikkatli filolojik, felsefi edebî ve estetik çözümlemelere sunulması gerekiyordu. Bu karmaşık süreçten sonra o, artık sadece bir şey olmayıp anlam yüklü bir şeydi. O, bir sembol haline gelmiş ve bu sembol bizim Grek kültürünü, Grek hayatı ve şiirini yeni bir anlayışla kavramamızı sağlamıştı.²⁶ Cassirer'e göre, insan bilgisinin konuları ne kadar gayri mütecanis (heterogeneous) olursa olsunlar, bilgi formları her zaman manevî bir birlik ve mantıksal bir mütecanislik (homogeneity) gösterir. Bu bağlamda Descartes'ın "Bilimler hep birlikte alındığında, daima bir ve aynı kalan insan bilgeliği ile özdeşler. Bununla birlikte, farklı konulara uygulandıklarında onlardan güneş ışığının aydınlatıldığı pek çok eşyanın ayırt edilmesinden ötede bir farklılığı yoktur,"²⁷ ifadesini de hatırlamak durumundayız. Yani güneşin aydınlatıldığı eşyayı, güneş ışınlarından nasıl ayıramazsak, hikmetin aydınlatıldığı eşyadan da bilgeliği ayırmak mümkün değildir.

²⁴ Cassirer, EM., s. 173.

²⁵ Menander (342-293 B.C.) arasında Greklerin yeni komedisinin Batı dünyasında hem realism hem de romantizm üzerinde etkili olan en büyük drama yazarıdır. [http://translate.google.com.tr/#en|tr|Menander%20\(342-293%20B.C.\)%20was%20the%20greatest%20dramatist%20of%20Greek%20Comedy%20which%20has%20influenced%20the%20course%20of%20Western%20drama%20both%20in%20its%20realism%20and%20in%20its%20romanticism.%0D%0A%0D%0A. 21/12/2009.](http://translate.google.com.tr/#en|tr|Menander%20(342-293%20B.C.)%20was%20the%20greatest%20dramatist%20of%20Greek%20Comedy%20which%20has%20influenced%20the%20course%20of%20Western%20drama%20both%20in%20its%20realism%20and%20in%20its%20romanticism.%0D%0A%0D%0A.)

²⁶ Cassirer, EM., s. 175.

²⁷ Descartes, Aklın İdaresi İçin Kurallar I. Çev. Mehmet Karasan, M. E. B. Yay. İst. 1945, s. 3-4.

Cassirer'e göre, Max Planck (1858-1947), bilimsel düşünce sürecinin ve 'antropolojik' öğelerin tümünü devamlı bir yok etme gayreti olarak tasvir ederek, "biz tabiatı incelemek ve tabiat yasalarını ortaya çıkartmak ve kesin ve açık olarak belirtmek için insanı unutmaliyiz"²⁸, demiştir. Cassirer'e göre, bilimsel düşüncenin gelişmesinde antropolojik öğe, fiziğin ideal yapısı içinde tümüyle ortadan kayboluncaya kadar artan bir şekilde arka planda kalıncaya kadar zorlanmıştır. Tarih, oldukça farklı bir biçimde ilerler. O, sadece insan dünyasında yaşayıp teneffüs edebilir. Dil ve sanat gibi tarih, aslında antropomorfik (insanbiçimsel) tir. Yani bunlar insanın nitelikleriyle tasvir edilir. Onun insanî yönlerini silmek, tarihin belirli karakterini ve tabiatını yok edebilirdi. Fakat tarihi düşüncenin 'insanbiçimli' oluşu onun nesnel doğruluğuna sınır ya da engel değildir. Tarih, harici olgu ve olayların bilgisi değil, kendini-bilmenin bir formudur. Kendimi bilmek için, sanki kendi gölgem üzerinden atlıyormuşum gibi kendimin ötesine geçmeğe çalışmam, yani zıt bir yaklaşımı seçmem gerekir. Tarihte, insan, sürekli olarak kendine geri dönüp; geçmiş tecrübelerin tümünü hatırlamaya ve güncelleştirmeye çalışır. Fakat tarihî ben (self), salt bireysel bir ben değildir. O, 'insanbiçimli'dir ama ben-merkezci (egocentric) değildir. Bir paradoks formunda ifade edilirse, tarihin nesnel bir 'insanbiçimlilik' (anthropomorphic) için çabaladığını söyleyebiliriz. O, bizi insan varlığının çok biçimliliğinden haberdar ederek, belli ve tek bir anın tuhaflıklarından ve peşin hükümlerinden uzaklaştırır. Tarihi bilginin amacı, bilen ve hisseden kendi ben'imizin ortadan kaldırılması değil, zenginleştirilme ve büyütülmesidir."²⁹

Tarih ve Nesnellik Kavramı

Tarihi hakikatin ve tarihî yöntemin belli karakterini belirlemenin kolay olmadığını belirten Cassirer'e göre, filozofların büyük bir bölümü bu belirli karakteri açıklamaktan daha çok, reddetmeğe eğilimliydi. Onlar, tarihçi olarak belli kişisel görüşlerini sürdürdükleri suçladıkları ya da övüp onayladıkları ya da karşı çıktıkları sürece özel görevini asla yerine getiremeyecektir. Çünkü böyle bir tarihçi bilinçli ya da bilinçsiz nesnel doğruluğun anlamını saptıracaktır. Tarihçi eşyayı ve olayları gerçek durumlarında görmek için onlara duyduğu ilgiyi kaybetmelidir.³⁰ Bu yöntembilimsel varsayışın en açık ve en etkileyici ifadesini Hippolyte Adolphe Taine (1828-1893)'in tarihsel eserlerinde görüldüğünü belirten Cassirer, Taine'in, "tarihçinin bir tabiatçı gibi hareket etmesi gerektiğini öne

²⁸ Cassirer, *An Essay on Man*, s. 191; Cassirer, *Substance and Function*, İng. çev. William Curtis and Mary Colins Swabey, Chicago and London Publishing Company, (1923) s. I-IX.

²⁹ Cassirer, EM., s. 191.

³⁰ Cassirer, EM., s. 192.

sürmüştür. O, kendini sadece geleneksel yargılardan kurtarmakla kalmamalı, aynı zamanda tüm kişisel tercihlerinden ve tüm ahlâkî değerlerden uzaklaştırmalıdır³¹, sözüne vurgu yapar.

Cassirer bu bağlamda Hippolite Taine'in, *Sanat Felsefesi* adlı eserinin girişinde "Benim takip ettiğim ve şimdi tüm ahlâk bilimlerine girmeye başlayan modern yöntem, insan eserlerini ... özellikleri teşhir edilmesi ve nedenleri araştırılması gereken olgular ve ürünler olarak ele almaktan ibarettir. Bu tarzda düşünüldüğünde, bilimler ne haklı çıkarır ne de mahkûm eder. Ahlâkî bilimlerin portakal ağacıyla defneyi, çam ağacıyla kayını, eşit ilgiyle inceleyen botanik gibi ilerlemeleri gerekir. Onlar, bitkilerle ilgilenmeyip de, insanların davranışlarıyla uğraşan, bir tür botanik uygulamasından başka bir şey değildirler. Bu cereyan vasıtasıyla, ahlâkî ve tabii bilimler birbirine yaklaşıyorlar ki, böylelikle ahlâkî bilimler tabii bilimlerin sahip olduğu aynı kesinliği ve aynı gelişmeyi elde edecektir,"³² görüşüne dikkat çekerek, eğer bu görüşü kabul edersek, tarihin nesnellığı probleminin en basit şekilde çözümlendiği ortaya çıkar, der. "Tarihçi de fizikçi veya kimyacı gibi eşyanın değeri hakkında hüküm vermek yerine, sebeplerini incelemelidir. Taine diyor ki; "İster fizikî ister ahlakî olsunlar tüm olgular, kendi nedenlerine sahip bulunurlar; tıpkı sindirimin, adale hareketinin, hayvanî ısının birer nedeni olması gibi, bir şeyi elde etme ihtirası için, cesaret ve doğruluk için de birer neden vardır. Günah ve erdem de sülfürik asit (zaç) ve şeker gibi birer üründürler. Her karmaşık olay, kendisinin bağlı olduğu daha basit diğer bir olaydan kaynaklanır. Öyleyse, ahlâksal nitelikler için gerekli yalın olayı, tıpkı fizikî nitelikler için gerekli olan yalın olayı aradığımız gibi arayalım. Her iki durumda da aynı tümel ve kalıcı sebepleri bulacağız..."³³

Birçok tanımı yapılan tarih'in, bir bilim olarak savunulabilir olup olmadığı geçmişte olduğu gibi günümüzde de tartışılmaktadır. Toplumsal bilimler, sonuçları tek nedenle açıklanabilecek türden olmadıkları ya da birden çok faktörün etkisine maruz buldukları için tarihçinin bunların tümünü bulması gerektiği gibi bu nedenlerin de arka planındaki tek nedene ulaşmak gibi normatif bir hedef de gütmek durumundadır. Çünkü eldeki nesnel birçok belge, eser ve vesikanın en nihayet olayın kahramanları olan insana/topluma bağlanmak zorunluluğu vardır. Fakat tarihteki insan ve toplumu günümüze getirmek de imkâsız gibi bir şeydir. Normatif amaç; tarih biliminin nesnellliğini, salt kuru belgeler de inandırıcılığına engel oluşturmaktadırlar. İşte bu yüzden tarih'e nesnel bilimlerin içinde yer bulmağa çalışmak, onun tabiatını zorlamak gibi bir çabadır.

³¹ Cassirer, EM, s. 192.

³² Cassirer, E.M. s. 192-193.

³³ Cassirer, E.M. s. 193.

Cassirer'i ise burada ilgilendiren nesnellik kavramının tarih alanında nasıl anlaşılması gerektiği sorundur ya da bu kavramın tarihsel yöntem üzerine yansımalarıdır. Ona göre, Taine'in en önemli eserlerini incelerken bu yansımanın pek küçük ölçüde olduğunu bulduğumuzda şaşırıyoruz. İlk bakışta Taine ile Dilthey'in tarihsel dünya anlayışları arasındaki farktan daha büyük ve daha köktenci bir fark olamazmış gibi görünebilir. Her iki düşünür probleme tümüyle farklı iki açıdan yaklaşmaktadırlar. Dilthey, tarihin özerkliğini, *Geisteswissenschaft* (kültür bilimi) olarak doğal bilime indirgenmesinin imkansız olan belirgin bir özelliğini vurguluyor. Taine, bu görüşü kesin olarak reddediyor. Tarih, kendi yolunda gitmeyi iddia ettiği sürece, hiçbir zaman bir bilim olamaz. Bilimsel düşünce için sadece bir yöntem ve bir yol vardır. Ama Taine, tarihsel olayları kendisi araştırıp tasvir etmeğe başladığında, bu görüş hemen düzeltiliyor.³⁴

Taine, "Büyük bir kitabın kocaman sertleşmiş yapraklarını; bir elyazmasının -örneğin bir şiirin, bir kanunlar kodunun, bir inanç tebliğinin- sararmış sayfalarını çevirirken ilk düşünceniz ne oluyor? Bu, yalnız yaratılmamıştı, diyorsunuz. Onun bir fosil kabuğu gibi bir kalıptan başka bir şey olmadığını, daha önce yaşamış sonra soyu tükenmiş bir canlı tarafından taşla kabartılmış biçimlerden biri gibi bir baskı olduğunu biliyorsunuz. (Yani daha önce) kabuğun altında bir hayvan, belgenin arkasında ise bir insan vardı. Kabuğu, yalnızca hayvanı kendinize tanıtmak için incelemeyiz misiniz? Bunun gibi bir belgeyi de, sadece insanı bilmek için incellersiniz. Kabuk ve hayvan, ancak bütün ve canlı bir varlığın ipuçları olarak değer taşıyan cansız enkazdır. Bizim geçmişteki bu varlığa ulaşabilmemiz için, onu yeniden yaratmaya çalışmamız gerekir. Bir belgeyi sanki her şeyden soyutlanmış bir şey gibi incelemek bir hatadır. Her şeyin arkasında ne efsane ne de diller değil sadece kelimeleri ve tasviri düzenleyen insanlar vardır... Birkaç insanın aracılığı olmadan, hiçbir şey varolamaz; işte bizim tanımamız gereken de bu insandır. Bir dogmalar ailesi kurduğumuzda veya şiirleri sınıflandırdığımızda; düzenlemeleri geliştirdiğimizde ya da ifadeleri değiştirdiğimizde, ancak çevremizdeki alanı açmış oluruz; Aslında tarih; sadece tarihçi, mazinin ötesine geçtiğinde yaşayan, güçlkle çalışan, heyecanlı, yerleşmiş alışkanlıkları olan insanı, sesi ve özellikleri, jestleri ve giysisiyle caddede biraz önce ayrılmış olduğumuz birisi kadar canlı, kesin ve tam olarak çözmeğe başladığında, varlığa gelir. Öyleyse, insanı kendi gözlerimizle, bizim akıl gözüyle görmemizi engelleyen bu büyük zaman aralığını mümkün olduğu kadar yok etmeye çalışalım... Bir dil, bir kanun, bir ilmihâl, soyut bir şeyden fazla bir şey

³⁴ Cassirer, EM., s. 194

değildir. Tam olan şey, faaliyet yapan insandır. Bu insan, yer, yürür, savaşır, çalışır... Cisimsel ve görülebilir. Haydi, geçmiş'i şimdi kılalım! Bir şeye hükmetmemiz için onun önümüzde olması gerekir; varolmayan bir şeyle ilgili bir tecrübe olamaz. Şüphesiz, bu yeneden inşa her zaman eksiktir; ancak eksik olsalar da, kendimizi neye bırakmamız gerektiğini gösteren yargılar ortaya koyar,³⁵ der.

Bunların tümüyle yukarıda yorumlamaya ve savunmaya çalıştığımız tarih görüşü ve tarihsel yöntemle tam bir uygunluk içinde olduğunu belirten Cassirer, "Fakat eğer bu görüş doğruysa, tarihsel düşünceyi bilimsel düşünce yöntemine "indirmek" imkansız olur. Eğer, tabiatın tüm yasalarını bilseydik ve bütün istatistiksel, ekonomik, sosyolojik kurallarımızı insana uygulayabilseydik bile, bu, yine de bizim insanı bu belirli yönü ve kendi ferdi formu içinde 'görmemize' yardımcı olamazdı. Biz burada fiziki değil, fakat sembolik bir evren içinde hareket ediyoruz. Sembollerini anlamak ve yorumlamak için de nedenleri araştırma yöntemlerinden başka yöntemler geliştirmemiz gerekir. Anlam kategorisi, varlık kategorisine indirgenmemelidir,³⁶ der.

Bir kültürü sadece, aktif biçimde onun için girmek suretiyle kolayca anlayabilinz. Ve bu içine girme fiili - çökmeyince, doğrudan şimdiki zamanla yüz yüze gelmeyiz. Nasıl fizik ve astronominin kavrayışında mekansal farklılıklar, 'bura'da ve 'orada'nın farklılıkları bağıntılandırılmaktaysa, aynı şekilde burada da zamansal farklılıklar, *daha önce* ve *daha sonra'nın* farklılıkları bağıntı içine sokulur. Her iki iş için son derece titiz ve karışık bir soyut araç gerekir. Bu aracı; doğa biliminde nesne ve yasa kavramları, kültür biliminde form ve üslup kavramlarıdır. Tarihsel bilgi, kendinden vazgeçilmez unsur olarak bu süreç içine girer. Fakat bu bilgi, kendisi-amaç olan değil, vasıta. Tarihin görevi geçmişte var olmuş olanı geçmişin yaşantısını bize yalnızca tanıtip öğretmek değil, onları yorumlayarak öğretmektir.³⁷

Cassirer'e göre, eğer tarihsel bilgiyi yerleştireceğimiz genel bir başlık arasak onu fiziğin bir dalı olarak değil, anlambilimin (semantik) bir dalı olarak tasvir edebiliriz. "Tarihsel düşüncenin temel ilkeleri, tabiat yasaları olmayıp anlambilim kurallarıdır. Tarih, doğal bilimin değil, yorumbilimin (hermeneutics) alanına girmiştir. Taine, bunu kısmen uygulamada kabul edip kuramda inkâr etmiştir. O'nun kuramı, tarihçi için iki görevi kabul eder; tarihçi olguları toplamalı ve bu olguların nedenlerini araştırmalıdır. Ama Taine'nin tümüyle unuttuğu şey; bu olguların kendilerinin tarihçiye doğrudan

³⁵ Cassirer, EM., s. 194-195.

³⁶ Cassirer, EM., s. 195.

³⁷ Ernst Cassirer, Kültür Bilimlerinin Mantığı Üzerine, Hece Yayınları, Çev. Nilay Göktürk, Ank., 2005, s. 110.

doğruya verilmedikleridir. Onlar fiziki veya kimyevi olgular gibi gözlemlenebilir değildirdir; yeniden inşaları gerekir. Tarihçinin, bu yeniden inşa için belirli ve çok karmaşık bir tekniği olmalıdır. O, tek ve yalın bir olguyu kavrayabilmek için bile belgeleri okumayı ve âbideleri anlamayı öğrenmek zorundadır. Tarihte sembollerin yorumu, olguların toplanmasından önce gelir ve bu yorum olmaksızın tarihsel doğruluğa yaklaşmak söz konusu olamaz."³⁸

Cassirer'e göre, bu bizi çok tartışılmış diğer bir probleme götürür. Tarih'in geçmiş olgularının tümünün tasvir edilemeyeceği bellidir. O sadece "hatırlanmaya değer" olgularla, hatırlanan "değer" olgularıyla ilgilenir. Fakat bu hatırlamaya değer olgularla geri kalan bütün o unutulup giden olgular arasındaki farklı duruş nerededir? Heinrich Rickert (1863-1936), tarihçinin tarihi olgularla tarihi olmayan olguları ayırt edebilmek için belli formel bir değerler sistemine sahip olması ve bu sistemi olguların seçiminde ölçüt olarak kullanması gerektiğini ispat etmeye çalışmıştır. Fakat bu kuram ciddi itirazlara uğramıştır."³⁹ Cassirer'e göre, gerçek ölçüt'ün olguların değerinde olmayıp onların pratikteki sonuçlarında bulunduğunu söylemek çok daha tabii ve makul görünebilirdi. Bir olgu, eğer sonuçlarla dolu ise tarihi olarak faydalı olur. Tanınmış tarihçilerden çoğu bu kuramı desteklemişlerdir. Bunlardan biri olan Eduard Meyer (1855-1930) diyor ki: "Eğer kendi kendimize, bildiğimiz olgulardan hangilerinin tarihi olduklarını sorarsak şu cevabı vermek zorunda kalırız: Tarihi olarak etkin olan veya etkili duruma gelmiş olandır. Biz etkin olanı önce etkisini, anında algıladığımız mevcut halin içinde yaşarız, fakat onu geçmişle bağlantı içinde de yaşayabiliriz. Her iki durumda da gözlerimizin önünde varlık hallerinin bir kütle, yani bir etkiler birikimi vardır. Tarihi soru, bu etkilerin nereden ortaya çıkmış olduklarıdır. Böyle bir etkinin sebebi olarak benimsediğimiz şey, bir tarihi olgudur."⁴⁰

Biz tarihte -bireylerin olduğu kadar ulusların tarihinde de- asla sadece işlere veya eylemlere bakmayız, diyen Cassirer'e göre, bu işlerde biz, karakterin ifadesini görürüz. "Semantik bir bilgi türü olan tarihi bilgimizde biz, pratik ya da fiziki bilgimizin aynı standartlarını tatbik etmeyiz. Fiziki ya da pratik olarak bir şey, hiçbir değer taşımasa da muazzam bir semantik anlamı olabilir. Grekçe *homo-ousios* ve *homoi-ousios* terimlerinde yota harfi, fiziki bakımdan hiçbir anlam taşımaz; ancak dini bir sembol olarak, teslis akidesinin ifadesi ve yorumu olarak dinin, sosyal ve politik hayatın

³⁸ Cassirer, EM, s. 195

³⁹ Cassirer, EM, s. 196.

⁴⁰ Cassirer, EM, s. 196.

temellerini en şiddetli duyguları galeyana getirip sarsan sonsuz tartışmaları başlatan nokta oluyor."⁴¹

Bir kültürü sadece, aktif biçimde onun için girmek suretiyle kolayca anlayabiliriz, diyen Cassirer, "bu içine girme fiili gerçekleşmeyince, doğrudan şimdiki zamanla yüz yüze gelmeyiz. Nasıl fizik ve astronominin kavrayışında mekansal farklılıklar, 'bura'da ve 'orada'nın farklılıkları bağıntılandırılmaktaysa, aynı şekilde burada da zamansal farklılıklar, *daha önce* ve *daha sonra'nın* farklılıkları bağıntı içine sokulur. Her iki iş için son derece titiz ve karışık bir soyut araç gerekir. Bu aracı; doğa biliminde nesne ve yasa kavramları, kültür biliminde form ve üslup kavramlarıdır. Tarihsel bilgi, kendinden vazgeçilmez unsur olarak bu süreç içine 'girer. Fakat bu bilgi, kendisi-amaç olan değil, vasıtaadır. Tarihin görevi geçmişte var olmuş olanı geçmişin yaşantısını bize yalnızca tanıtip öğretmek değil, onları yorumlayarak öğretmektir."⁴²

Tarih biliminin nesnel olmasa da insan için vazgeçilmez oluşu

Cassirer'e göre, ondokuzuncu yüzyılın bir kısım düşünürleri toplumsal ya da ekonomik istatistik kadar bir de ahlaki istatistik'in olduğundan söz ettiler. Onlara göre, aslında insan hayatının hiçbir bilgi sahası, insan faaliyetinin her alanına kadar genişleyen katı sayısal kurallardan muaf değildi.

İngiltere'de Uygurluk Tarihi, (1957) adlı eserinin genel girişinde Buckle⁴³ tarafından gayretli bir şekilde savunulan bu tezde Buckle, istatistiğin bir "hür irade" putunu en iyi ve çok kesin şekilde çürüttüğünü ileri sürdü. Biz artık insanların sadece maddi ilgileriyle değil aynı zamanda ahlaki özellikleriyle de ilgili en geniş bilgiye sahibiz. Şimdi en medeni insanların ölüm, evlenme ve bir de suç işleme oranlarına aşına olduk. Bunlar ve benzeri olgular toplanmış, yöntemleştirilmiş ve şimdi kullanım için hazır dırlar. Tarih biliminin ortaya çıkmasının ertelenmesi ve tarihin asla fizik veya kimyayı taklide güç yetiremeyeşi istatistik yöntemlerin ihmal edilmesi yüzündendir. Biz tarihte her olayın kaçınılmaz bir ilişkiyle kendisinden öncekine bağlı olduğunu, her önde gelenin daha önce gelen bir olguyla bağlantısı bulunduğunu ve böylece bütün dünyanın -fiziki olduğu kadar ahlaki dünyanın da- içinde her insanın gerçekten kendi rolünü oynayabileceği zorunlu bir zincir teşkil ettiğini kavrayamadık. Her insan bu zincir içinde kendi rolünü oynar, fakat hiçbir zaman bu rolün ne olacağını kendisi belirleyemez. "Öyleyse bir metafizikî hür irade dogmasını reddederek, insanların fiilleri sadece

⁴¹ Cassirer, EM, s. 197,

⁴² Ernst Cassirer, Kültür Bilimlerinin Mantığı Üzerine, Hece Yayınları, Çev. Milay Göktürk, Ank., 2005, s. 110.

⁴³ Henry Thomas Buckle (1821-1862) İngiliz tarih yazarı.

onların ataları tarafından belirlendiklerinden bu fiillerin belirli bir karaktere sahip olmaları gerektiği, yani onların kesinlikle aynı şartlar altında her zaman kesinlikle aynı sonuçları doğurmaları gerektiğini söylemeye mecbur kıldık."⁴⁴

İstatistiğin toplumsal ya da ekonomik olayların incelenmesinde gerçekten büyük ve değerli bir yardımcı olduğunun inkâr edilemeyeceğini belirten Cassirer'e göre, tarih alanında bile belli insanî fiillerinin aynılığı ve düzenliliği kabul edilmelidir. Tarih, toplumun tümü üzerinde işlev gören geniş ve genel sebeplerin sonucu olan bu fiillerin, toplumu oluşturan fertlerin iradesini dikkate almaksızın belirli sonuçlar ortaya koyduğunu reddetmez. Fakat bireysel bir fiilin tarihî tasvirini yazmamıza sıra geldiği zaman çok değişik bir problemle karşılaşırız. İstatistik yöntemler asıl mahiyetleri gereği, müşterek hadiselerle kendilerini sınırlar. İstatistik kuralları tek bir vakıayı belirlemek için düzenlenmemişlerdir. Onlar, sadece belli "müştereklerle" ilgilenirler.⁴⁵ Buckle'nin istatistik yöntemlerin karakter ve manalarını açık olarak kavramaktan oldukça uzak olduğunu belirten Cassirer, bu yöntemlerin yeterli bir mantıksal çözümlemesi ancak daha sonraki bir dönemde yapılmıştır, der. "Buckle istatistikî kanunlardan bazen garip bir tarzda söz ediyor. O sanki bu kanunları belli olayları tasvir eden formüller olarak değil fakat bu hadiseyi meydana getiren güçlermiş gibi kabul ediyor. Şüphesiz bu, bilim değil ama efsanedir. Ona göre istatistik kanunları bir anlamda bizi belli fiillere zorlayan 'sebeplerdir'. O, intiharın tümüyle hür bir fiil olduğu görüşündedir. Ama eğer ahlâki istatistikleri inceleysek biraz başka türlü bir hüküm vermemiz gerekecektir. Bu istatistiklerde "intiharın sadece toplumun genel şartlarının bir ürünü olduğunu, tek başına suç işleyen (intihar eden) kişinin önceki şartların zorunlu sonucu olan bir şeyi gerçekleştirdiğini göreceğiz. İntihar, belli bir toplumda belli sayıda kimselerin kendi hayatlarına son verdiklerini gösterir."⁴⁶

Cassirer'e göre, bu "son vermesi gerekir" sözcüğünün metafiziki hatalarla dolu bütün bir yuva olduğunu neredeyse söylemek bile yersizdir. Bununla birlikte tarihçi, meselenin bu tarafıyla ilgili değildir. Yine ona göre, tarihte genel kanunlardan söz edebilirsek bu kanunların tabiat kanunları değil ama sadece psikolojik kanunlar olabilecekleri ilk bakışta apaçık olarak görülecektir. "Tarihte aradığımız ve tasvirini istediğimiz düzen, bizim harici değil ruhi tecrübemize aittir. Bu ruhi hallerin, düşüncelerin ve hislerin düzenidir. Eğer bu düşünce hisleri yöneten ve onlar için belirli bir düzen öneren genel ve bozulamaz bir kanun bulmada başarılı olsaydık, o

⁴⁴ Cassirer, EM, s. 198.

⁴⁵ Cassirer, EM, s. 198.

⁴⁶ Cassirer, EM, s. 198-199.

zaman tarih dünyasına gireceğimiz anahtarı bulmuş olduğumuzu düşünebilirdik."⁴⁷

Cassirer'e göre, modern tarihçiler arasında böyle bir kanun bulunduğu inanan düşünür Carl Nathanael Lamprecht (1804-1878) tir. O, *Alman Tarihi* adlı on iki ciltlik eserinde kendi genel iddiasını somut bir örnekle ispata çalıştı. Lamprecht'e göre, içinde insanın ruhi hallerinin birbirini takip ettiği değişmez bir düzen vardır. Bu düzen insani kültür sürecini ilk ve son olarak belirler. Lamprecht ekonomik maddeciliğin görüşlerini reddetmiştir. O, her zihni faaliyet gibi her ekonomik faaliyetin de psikolojik şartlara dayandığını ileri sürdü. Fakat bizim ihtiyaç duyduğumuz şey, bireysel değil, toplumsal psikolojidir ve bu psikoloji toplumsal düşüncedeki değişimleri açıklar. Bu değişimler sabit ve katı bir şemaya bağlıdır. Bu yüzden tarihin bir bireyler araştırması olmaktan vazgeçmesi gerekir; o, her çeşit kahramanlara tapınmaktan kendini uzak tutmalıdır. Tarihin temel sorunu, toplumsal fizikle, bireysel-ruhsal etmenleri karşılaştırıp karşıt tutulan toplumsal-ruhsal etkenlerle ilgili bir sorundur. Ne bireysel ne de ulusal ayrımlar toplumsal-ruhsal hayatımızın düzenli gidişini etkileyip değiştiremezler. Medeniyet tarihi bize her zaman ve her yerde aynı sırayı ve aynı tek formu ritmi gösterir. Lamprecht'çe ruhçuluk (animizm) diye tasvir edilen bir ilk safhadan, bir sembolizm, kategorilere ayırma, itibarilik, bireycilik ve öznelcilik evrelerine geçeriz. Bu şema değişmez ve katı bir düzendir. Eğer bu ilkeyi benimsersek tarih artık tümevarımcı bir bilim olamaz. Biz genel, tümdengelimsel (deductive) önermeler yapacak bir durumda bulunuruz. Lamprecht kendi şemasını Alman tarihinin olgularından çıkarmıştır. Fakat onu bir tek bu alanla sınırlamayı kesinlikle amaçlamamıştır. O, şemasının tüm tarihi hayatın genellikle uygulanabilir kabli (apriori) bir ilkesi olduğunu düşünmüştür.⁴⁸

Sadece tarihî ve tecrübî birlik idealinin değil ama böyle bir birliği kesinlikle bildirip isteyen bir genel psikolojik intibanın da; bireysel-ruhsal olduğu kadar toplumsal-ruhsal tüm aynı zamanlı fiziki hadiselerin de ortak bir benzerliğe yaklaşma eğilimi taşıdıklarını elimizdeki eksiksiz malzemelerden kazanıyoruz, diyen Cassirer'e göre, farklı devirlerin istikametinin genel ruhsal mekanizmi, Yunanistan'ın veya Roma'nın tarihinde olduğu kadar modern Rusya'da; Avrupa'da hatta Asya'da yani, her yerde yeniden ortaya çıkar. "Eğer Kuzey, orta ve Güney Avrupa'nın tüm abidelerini Doğu Akdeniz ve küçük Asya'ninkilerle birlikte dikkatle okursak tüm bu uygarlıkların paralel çizgilerde gelişmiş oldukları görülecektir. "Bu tamamlandığı zaman tek tek her toplum veya milletin, dünya tarihi için

⁴⁷ Cassirer, EM, s. 199.

⁴⁸ Cassirer, EM., s. 200.

taşıdığı önemi kararlaştırabiliriz. İşte bilimsel bir Dünya Tarihi (*Weltgeschichte*) o zaman yazılabilir."⁴⁹

Cassirer'e göre, Lamprecht, "fosil kabuğunun" arkasındaki hayvanı, belgenin arkasındaki insanı bulmak zorundaydı. Çünkü 'görünen insanı gözlerinizle incelediğinizde daha ne aramaktasınız, diye soruyordu, Taine.

"İnsan gözle görülemez. Kulağınıza gelen sözcükler, jestler, başınızın hareketleri, giydiğiniz elbiseler, görünür faaliyetleri ve her türden işler sadece ifadelerdir; onların altında açığa vurulan bir şey vardır. Bu şey, ruhtur. İnsanın dış görünüşünün altında manevi bir insan gizlidir. Birincisi bu ikinciyi gizlemekten başka bir şey yapamaz ... Tüm bu bu harici unsurlar bir merkeze doğru yaklaştıran yollardır; siz bu merkeze erişmek için onlara giriverirsiniz; işte bu merkez de gerçek insandır... bu yeraltı dünyası tarihçiye uygun yeni bir konudur."⁵⁰ Cassirer, tarih dünyasının fiziki olmayıp sembolik bir evren olduğuna kendisini inandıran, kendi görüşünü teyit eden, pekiştiren şeylerin Taine ve Lamprecht gibi 'naturalist' tarihçilerin araştırması olduğunu belirtiyor.

Lamprecht'in *Alman Tarihi* adlı eserinin ilk ciltlerinin basımından sonra tarihî düşüncede büyüyen buhran giderek daha belirgin hale geldi ve tüm yoğunluğuyla hissedildi. Tarihi metodun karakteri hakkında uzun ve çileden çıkartan bir çatışma doğdu. Lamprecht tüm geleneksel görüşlerin modalarının geçmiş olduğunu bildirdi. O kendi metodunu yegane 'bilimsel' ve tek 'modern' yöntem olarak kabul etti.⁵¹ Diğer taraftan, onun rakipleri olanlar ise Lamprecht'in öne sürmüş olduklarının tarihî düşüncenin sadece karikatürü olduğuna inanmışlardı.⁵²

Cassirer'e göre, her iki taraf da kendilerini mutlak ve uzlaşmaz bir dille ifade etti. Bu yüzden barışma imkânsız göründü. Tartışmanın bilimsel gidişatı çok kez şahsi ya da siyasi peşin hükümlerle bozuldu. Fakat eğer biz meseleye tümüyle önyargısız bir düşünceyle ve sadece mantikî bir görüş açısıyla yaklaşırsak, bütün düşünce ayrılıklarına rağmen belli bir temel birlikle karşılaşırız. Göstermiş olduğumuz gibi, naturalist tarihçiler bile tarihî olguların fizikî olgularla aynı tipe girmediklerini inkâr etmemişlerdir. Aslında inkâr edememişlerdir, Onlar belge ve abidelerin sadece fizikî şeyler olmayıp semboller olarak okunması gereken şeyler olduğunu bilmekteydiler. Diğer taraftan sembollerden her birinin -bir yapının, bir sanat eserinin, bir dini törenin- maddi bir yöne sahip olduğu da açıktır. İnsan dünyası, ayrı bir varlık ya da kendine bağlı bir ger-

⁴⁹ Cassirer, EA, s. 200.

⁵⁰ Cassirer, EA, s. 201.

⁵¹ Cassirer, EM., s. 202.

⁵² Cassirer, EM., s. 202.

çeklik değildir. İnsan, sürekli olarak kendisini etkileyen ve hayatının tüm şekilleri üzerine mührünü basan fizikî çevreler içinde yaşar. Onun yaratılarını –sembolik evren- anlamak istiyorsak bu etkiyi sürekli olarak göz önünde bulundurmamız gerekir. Montesquieu (1689-1755) kendi şaheserinde 'kanunların ruhunu' tasvir etme teşebbüsünde bulundu. Fakat o, bu ruhun her yerde kendi fiziki şartlarına bağlılığının kesin olduğunu anladı.

Cassirer'e göre, bu yöntemlerden hangisinin diğerine göre mantiki üstünlüğü bulunduğu ve hangisinin gerçekten 'bilimsel' yöntem olduğu sorusuna belirli bir cevap vermek çok güçtür. Eğer Kant'ın tanımını benimseyip, yani sözcüğün uygun anlamında 'bilim' terimini yalnız kesinliği apodiktik⁵³ olan bir bilgi kümesine uygularsak bir tarih biliminden söz edemeyeceğimiz apaçıktır. Fakat onun karakterini açık bir şekilde kavramak şartıyla tarihe verdiğimiz ad pek önem taşımaz. Tarih tam bir bilim olmaksızın insan bilgisi düzeni içindeki kendi tabii özünü ve yerini her zaman sürdürecektir. Bizim tarihte aradığımız şey, harici bir şeyin bilgisi olmayıp kendimize ait bilgidir."⁵⁴

"Binlerce ipi yöneten pedal ve insanlarla ulusların bireyselliğinin içyüzünü kavrama, tüm öğretme ve öğrenmeye meydan okuyan dehanın istidatlarıdır. Eğer bir tarih profesörü tarihçilerin, klasik bilginlerin ve matematikçilerin eğitildikleri şekilde eğitebileceğini düşünüyorsa tehlikeli ve zararlı bir aldanma içinde demektir. İnsan, tarihçi yapılamaz tarihçi olarak doğar; eğitilemez, kendi kendisini eğitmek zorundadır."⁵⁵

Tarih olmasaydı bu organizmanın evriminde önemli bir halkanın yitirileceğini belirten Cassirer'e göre, sanat ve tarih bizim insan tabiatını araştırmamızın en güçlü araçlarıdır. Bu iki bilgi kaynağı olmadan insan hakkında ne bilebilirdik? O zaman bize sadece öznel bir görüş verebilen ve insanlığın kırık aynasının dağılmış parçalarından başka bir şey olmayan kişisel hayatın verileri üzerine dayanmamız gerekecekti. Şüphesiz bu inceden inceye araştırılması, deruni (içebakışsal) veriler sayesinde ilham olunan tabloyu tamamlamak istediğimizde daha nesnel yöntemlere başvurabilecektik. Ruhbilimsel deneyler yapabilecek istatistiksel olguları biriktirebilecektik. Fakat buna rağmen bizim insan tablomuz hareketsiz ve renksiz kalacaktı. Sadece "ortalama" insanı –günlük pratik ve toplumsal ilişkilerimizin insanını- bulabilecektik. Tarih ve sanatın büyük eserlerinde bu itibari insanın maskesinin arkasındaki gerçek, yani ferdiyet olan insanın özelliklerini görmeye başlarız."⁵⁶

⁵³ Cassirer, EM., s. 203.

⁵⁴ Cassirer, EM, s. 203,

⁵⁵ Cassirer, EM, s. 204.

⁵⁶ Cassirer, EM., s. 206

Rothacker'a göre, ruhbilimleri, insan eserlerinin anlam içerikleriyle ilgilenir. Ama insan eserlerinin kendileri insan bilimcilerinin bir şeylere anlam vermeleri sayesinde meydana gelirler. Bir yapımcı, sanatçı veya din kurucusu, eserlerine bir anlam katar. Bu anlam, onlar için genellikle tek, biricik ve tüm insanlık için gereken bir anlamdır. Onlar bu anlamı ruhbilimcinin yeniden bilme kaygısından tümüyle bağımsız olarak ortaya koyarlar.⁵⁷

Sonuç

Cassirer, tabî ve insan bilimlerinin birbirinden farklı alanlara sahip olduğu düşüncesindedir. Çünkü insan bilimleri insan ve toplumu kendisine konu olarak almıştır. İnsan ise ne cansız tabiat, ne bitki ne de hayvan dünyasıyla özdeş tutulamayacak ve kendisine sembolik bir evren oluşturabilecek denli ileri bir canlıdır. O bireysel ve toplumsal gelişim süreci içinde belli bir evreden sonra kendisine bir sembolik dünya oluşturur. Sembolik dünya da onu cansızlar evreni ile kendisi dışındaki canlılar evreninden uzaklaştırır. Bilim adamları her alana kendi şart ve durumlarına uygun yöntemler uygulanmak durumundadır. Aksi durumda, ya alanın olguları yeterince bilimsel olarak açıklanamaz ya da mevcut yönteme uygun düşen olgular aramak durumunda kalınır. Bilimsel araştırmalarda asıl olan şey; mevcut kuram ve yöntemlere uygun olgu ve olaylar bulmak olmayıp, mevcut olgu ve olaylara uygun kuramlar oluşturup yöntemler uygulamaktır. Bir bilimsel çalışmada incelenecek alanın ve uygulanacak yöntemin birbiriyle uyum içinde olması önem arzeder. Bu nedenle doğa ve insan bilimleri alanlarının özelliği gereği farklı yöntemler kullanmak durumundadırlar. Tabî bilimlerdeki bir çalışmanın öncelikle bir yol haritasını gerektireceği bellidir. Ancak; bu kavramdan ne anlaşıldığı oldukça tartışmalıdır. Yol haritası, bilimsel çalışmanın; kimilerine göre biçimsel çerçevesi, kimine göre içeriği ve amacını belirleyen önkabullerdir. Kimilerine göre ise, bir bilimsel çalışmada olguların belirlenmesi ve olgu hakikatine dokunulmadan işlenmesi ilkesidir.

Tabî bilimlerde yapılan çalışmalarda, baştan belirlenen amaç ya da önkabullerden yola çıkılarak yapılan araştırma, araştırılan olgunun doğasını bozar. Çünkü perspektifler, bakış açıları, yaklaşım biçimleri, araştırılacak konuyu ve incelenecek olguyu farklı görünüşler ve değişik bir ışıktaki görünmelerini sağlar, bilimsel araştırmanın içine duygu girer -ideolojik taraflılıklar, dini ve milli eğilimler- duyarlık girer -estetik hassasiyet ve duygulanımlar- ve bilimsel hakikat bunların arasında gölgelenir. Çünkü tüm dikkat ve enerjisini, hedef ve amacını belli bir yere odaklayan, gözlerini belli bir noktaya diken araştırmacı -insan- bunun dışında gördüklerini

⁵⁷ Erish Rothacker, Tarihselcilik Sorunu, Gündoğan Yay., Ank., 1995, s. 82.

dikkate almayıp göz ardı edeceği ya da odaklandığı konuya indirgeyeceği için olguları sağlıklı biçimde belirleyemez. Sağlıklı belirlemeyen olgular da bize olgu hakikatini değil, istediğimiz sonucu verirler.

İnsan bilimlerinde durum oldukça farklıdır. Çünkü insan bilimlerinin konuları nesnel maddeler değil, canlı, diri, bilinçli varlıklardır. Tarih alanının olgucu-nesnel bir yaklaşımla incelenmesi alanın tabiatını bozar. Biz insan bilimlerinde tabii bilimlerdeki gibi olgu hakikati bulmaktan çok anlamlar üretmek durumundayız. Tabii bilimlerde açıklamak, insan bilimlerinde ise genelde anlamak ereği güdülür. Alanları farklı olan bilimlere elbette farklı yöntemler uygulamak durumundadırlar. İnsan bilimlerinde biz yeni anlamlar ve değerler bulmaktan öte bunları yeniden keşfetmek durumundayız.

Bir düşünce birçok açıdan değerlendirilmeli ve bunların hiç biri de tümüyle anlamsız sayılamamalıdır. Anlamsız sayılması gereken düşünce; farklı bakış açılarını dışlayan tek perspektifli yaklaşımdır. Hakikatin ortaya konulmasında en verimli yol; farklı bakış açılarının bir uyum içinde bir araya getirilerek verilerin kaynaştırılması tarzıdır. Çünkü her insanın belli yetileri ve ilgileri bulunduğundan bunlarla olguya bilincinin ışığını ve aklının çabasını yöneltir. Hakikate, yalnızca tek 'ben'in gözüyle değil de onun görülebildiği tüm açılardan bakabilmek gerekir. Bu, tüm zihinsel ve kalbi yetilerini geliştiren kimselerin bakışıdır. Ancak, varlığı tüm boyutları ve içeriği ile bilme yeti ve imkânının tek insana verildiği söylenemez. Bununla birlikte tüm bakış açılarının ortaya koymuş olduğu veriler yan yana getirilip birbirleriyle uyum için birleştirilirse kesine yakın bir doğruluk belki de bize yüzünü gösterebilir. Atomcu yaklaşımın verileri holistik (bütüncü) yaklaşımla irdelenebilir. Çünkü 'hakikat', tek bir kişinin zihninden dökülen düşüncelerden değil düşünen insanların aralarındaki fikir alış-verişinden ortaya çıkar. Hakikat, yazısı ve turası olan bir paraya benzer. Ona tek taraftan bakan diğer yanını göremez. Birbirine ters dönen yazı ve tura nasıl ki kaynaştırılarak banknot ya da madeni para oluşturulabiliyorsa, birbirine zıt düşünceler içinde de ahenkli bir birliktelik meydana getirilerek hakikate ulaşılabilir.